

צָרֹר הָעֵרוֹת

מאת

שלמה איידלברג

הריני מבקש להעיר כמה הערות בעקבות שניים ממאמריו של י' תא־שמע, שראו אור ב'תרביץ'.

(א) למאמרו של י' תא־שמע, 'ימי אדיהם', תרביץ מז (תשל"ח), עמ' 197–215.

(1) עמ' 201, שו' 15: 'קצח או קיס'ח', בפסקי תוספות לע"ז (ויניציה ר"פ) עו"ב נמצא: 'כס'ח' וכן גם בספר כלי־בו (דפוס ויניציאה, ש"ז), עמ' קח. הגירסה 'כס'ח' מתקבלת על הדעת, כי פירושה כרת וקצץ, שהוא לשון של גנאי, ויש בה גם שינוי מכוון של המלה פסח.

(2) עמ' 202, שו' 1: 'ניטל' או 'ניתל'. שתי המלים קשורות לשם הלאטיני natale. תא־שמע מציין למקורות שכתוב בהם 'ניטל'. בפסקי תוספות לע"ז (שם) כתוב 'ניתל', וכן בספר כלי־בו (שם) וכן גם בספר אגודה לע"ז נט ע"ב. אין ספק שבצורת 'ניתל' התכוונו לגנאי, 'תלוי', אבל גם בכתוב 'ניטל' יש גנאי, כלומר — ישו שניטל ונעקר מעמו.

(3) להלן בעמ' 202 דן תא־שמע במעמד אורח החיים הדתיים של הנוצרים באשכנז בימי־הביניים. הבעיה אמנם אינה פשוטה ומקום יש להרחיב. תא־שמע מזכיר את דברי הראב"ן על התנהגות בלתי עקבית של הנוצרים בשמירת דיניהם, ובעיקר כמה שנוגע למלאכה ביום א וביום אידיהם. אי־עקיבות זו בהתקנת חוקים ובסדר הוצאתם לפועל אפשר להבינה רק לאחר עיון בהשתלשלות המשפט הכנסייתי להלכה ולמעשה, ועניין זה יבהיר גם את שאלת עשיית מלאכה ביום א וביום אידיהם.

הראב"ן חש בשוני שנהגו בעשיית מלאכה ובפולחן — שפעמים עושים בו מלאכה ופעמים הולכים לבית תרפותם ביום אידם — ותלה זאת בדרגת האדיקות שבהם. אבל לאמיתו של דבר נבעו החילופים מחילוקי הדעות ששררו בין ראשי הכנסייה בימים ההם, וגם קודם לכן, כפי שיוסבר לקמן. שנים רבות התווכחו ראשי הכנסייה על מהות הפולחן של יום א: האם יום זה מחייב רק תפילה ושמיעת הטפה או גם איסור על מלאכה? הוויכוחים נמשכו מימי קונסטנטין הגדול ועד ימי לותר. בימי קונסטנטין עדיין ראו חומרה בעשיית מלאכה ביום א וביום אידיהם. לאחר ימי קונסטנטין נפל רפיון בשמירה על איסור מלאכה, וזאת גם כדי להבדיל בין דין ישראל לדין הכנסייה. שינוי חל בימי הקיסר קרל הגדול, שעמד בתוקף על קדושת יום א וראה בעובר על כך עובר על הדיכור הרביעי. לאחר הקיסר קרל שוב התעורר הוויכוח בין ראשי הכנסייה על משמעות קדושתו של יום א אך לא הגיעו לידי אחדות דעים. בתקופת הראב"ן, כאשר כבר השתרשה הכנסייה הביזנטית בארצות הסלאביות, נכנסו שינויים נוספים לתוך מכלול החוקים הנוגעים לשמירת יום א וימי חג אחרים. גם ראשי הכנסייה הביזנטינית לא הגיעו בעניין זה למסקנה אחידה, ולא השתלט חוק אחיד בארצות הסלאביות, שבהן ביקר הראב"ן.

בכללות נתקבל (בהבדלים שונים) הנוהג, שיום א ויום איד היו קודש לתפילה ולהטפה — ולא אסרו לעבוד בהם עבודות קלות או לבקר בשוק לשם מסחר ושעשוע. לראב"ן, כנראה, לא היו ידיעות בעניינים אלה ולכן

מוזר היה בעיניו, בעת עברו ממקום למקום, לראות הבדלים במנהגים הדתיים של הגויים האשכנזים והסלאבים, ועל כן זקפם ליחס של כבוד או אי-כבוד ליום אידם.

בדומה לכך אפשר להבין את הפיסקה מדברי הראב"ן (במאמרו של תא"ש מע, עמ' 203), שבה הוא מספר ש'ברוסיה ובארץ יוון ודאי אדוקין, שהם עושים בכל שעריהם ועל פתחי בתיהם ובכותלי בתיהם ע"ז ידוע מתוך ההיסטוריה של הכנסייה הביזנטית (היוונית האורתודוקסית), שהם העריצו הצבת איקונים בפתחי הבתים ובקרנות החדרים שבבתיהם ובעניין זה החזיקו ודקדקו יותר מן הקתולים. ובכן, אין כאן עניין של תחושה דתית אמיתית או בלתי-אמיתית, אלא עניין למקום ולזמן: תקופה תקופה וסדרה, מקום מקום ומנהגו.¹

(4) עמ' 213, הערה 5: 'נפלץ', תא"ש מע, תוהה על זיהוי המלה, אך השערות נכונה והכוונה לראש-השנה שלהם. נראה שנשתרבו כאן שתי מלים מצרפתית של ימי-הביניים: *Nouvel-âge*, ושנשתבו (5) שם, הערה 6: 'תיעוב חדיא', צ"ל: 'תיעוב חריא', כינוי של גנאי תמורת 'מריא', אמו של ישו (ראה ספר יוסף המקנא, מהד' רוזנטל, עמ' 49).

(6) עמ' 214, הערה 37: 'שוכרי פליין', צ"ל: 'שופרי-פליין', בלאטינית 'Superpellicium' = מעטה (מין מעיל של כמרים).

(7) עמ' 215, הערה 46. שמא הכוונה 'כבודה' (= רכוש; שופ' מ, כא).

(8) שם, הערה 51: 'יריד ותרפות'. עיין בספר כל-בו, עמ' קז-קח.

(9) בשולי הדברים יש להעיר על מה שכתוב במאמר, עמוד 215, ש' ב: 'ומי שלקח המשכון מותר לדמיהן או לא'. שם, בהערה 44, נזכר המושג '*res sacrae*' והקורא הופנה אל 'בעלי התוספות' לא"א אורכך, עמ' 152 (מהדורת תשט"ו). מן הראוי לעיין במשמעות המושג, ולו בקצרה, כדי לבחון את שייכותו לעניין ההלכתי שבו עוסק תא"ש מע.

דין חפצי קודש, '*res sacrae*', עתיק יומין הוא, ונהג בצורות שונות עוד לפני הופעת הנצרות בקרב העמים העתיקים, היוונים, הרומאים ואחרים.² הכוונה לחוק שעניינו בדברים שנתקדשו לאלים ואחר כך לכנסייה (בניינים מקודשים, כלי פולחן, מלבושי כמרים וספרים קדושים). החוק, שמקובל היה במשפט המלכותי והכנסייתי, אסר שיימצאו חפצי הקודש בידי אדם מחוץ לכנסייה, אלא אם יש לו הצדקה לכך. מאידך, אם נמצא חפץ קדוש ברשות יהודי — עונשו חמור מאוד, ואפילו אם הגיעו אליו תשמישי הקדושה בדרך כשרה. כבר בתקופת הקרולווינגים נזכר האיסור בחוקי המלכות ובחוקי הכנסייה,³ אלא שנראה שמטעמים חומריים היה החוק רופף בזמנים שונים, בעיקר בידי הכנסייה, שהיתה זקוקה לכספים. השלטון המלכותי שמר על החוק ביתר חומרה, אבל במה שנוגע לחומרת העונש, אלו ואלו, המלכות והכנסייה, היו מענישים את היהודי קשות, ואילו הנוצרי היה נענש רק אם החפץ שנמצא בידו היה גנוב והוא ידע על כך.

¹ עיין: א' אפטוביצר, מבוא לספר הראב"ה, ירושלים 1938, עמ' 49–50; וכן ראה: H. Chadwick, *The Early Church*, Baltimore 1969, pp. 128, 261-2, 271-3; A. Fortescue, *Encyc. of Relig. & Ethics*. (J. Hastings, Ed.), New-York 1955, VII, pp. 80-81; F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs*, New Brunswick 1970, pp. 259-282.

² T.O. Martin, 'Canon Law of Church Property', *New Catholic Encyclopedia*, III, Washington D.C. 1967, pp. 857-861. ראה מה שכתב ב' בהן: 219, 290. *Jewish and Roman Law*, New York 1966, V/I. (ודבריו אמנם דורשים בירור).

³ O. Stobbe, *Die Juden in Deutschland*, Braunschweig 1866, pp. 123, 244; P. Hinschius, *System des katholischen Kirchenrechts*, IV, Berlin 1888, p. 169.

אחרת אנו למדים מספר חוקים גרמני, שחיבר המשפטן הסכסני Eike von Repgow במחצית הראשונה של המאה ה־12, ונקרא בשם *Sachsenspiegel*. שם נקבע (III, 7, 4). שאם נמצאו תשמישי קדושה מן הכנסייה בידי יהודי ויש לו ערב המעיד שהחפצים באו לידי בדרך כשרה – אין להענישו, ושמורה ליהודי הזכות לקבל את כספו ששילם תמורת החפץ.⁴ את הניגוד בין החוק המקובל לאמור בסכסנשפיגל מנסה שטובה⁵ להסביר בכך, שבשעת הדחק התירו לעצמם ראשי־הכנסייה למשכן חפצי קודש בידי יהודים, אך אלו היו רק מקרים בודדים. באופן אחר מסביר את הניגוד המשפטן הגרמני Johann von Buch, אשר כתב פירוש על הסכסנשפיגל במחצית הראשונה של המאה ה־12.⁶ לפי בוך, ההיתר המשתמע מהסכסנשפיגל מכונן לחפצי קודש המיועדים לכנסייה, אשר עדיין לא השתמשו בהם לפולחן, באלה מותר לסחור ואף למסור אותם כמשכון גם ליהודי.⁷ החוק החמור חל רק על כלי קודש שכבר היו בשימוש. דברים אלה הובאו כאן בעיקר כדי להעיר, שעיקר דיני ה־'res sacrae' אין להם שייכות לשאלות החכמים, אשר נשאלו אם תשמישי הכנסייה דינם כדין עבודה זרה. מדברי חכמינו מימי הביניים וממקורות נוצריים מסתבר, ש'הפשע' בהחזקת כלים אלה בא מתוקף חוק פלילי מלכותי או דין כנסייתי, ולא דווקא מתוך עבירה דתית גרידא. אלא שנפרצו פרצות, כאמור, והחוק בדבר החזקת 'res sacrae' התרופף, הן בגלל המצב הכספי הדחוק של הכנסייה במקומות שונים והן בגלל היחלשות הקנאות מצד המלכות. עדים לכך דברי שו"ת רבים⁸ העוסקים בעניין והמקרים הרבים הנדונים במקורות הלא־יהודיים. כראיה יש להזכיר כאן את דברי האב פיטר מקלוני, שכתב אל לואי השביעי מלך צרפת, בעת מסע הצלב השני:

גנב כלילה שולח ידו באגן־הלכונה של המשיח, ואף בצלבים הקדושים עצמם או בגביעים המקודשים, מיד הוא בורח מן הנוצרים ונמלט אל היהודים... לא די שנמצאה לו מערת פריצים, אלא מוכר הוא לשטן של בית־הכנסת את שמעל מקדשי הכנסייה... ואף כלי קודש אלה המוחזקים אצלם בשבי... ודאי חש המשיח עצמו, שבכלים אלה, המקודשים עדיין לשמו, נעשים לו ביונות מיד היהודים.⁹

נראה לנו שהדברים מוסברים די־צרכם.

⁴ G. Kisch, *The Jews in Medieval Germany*, Chicago 1949, pp. 190, 452. יש להעיר שקיש אינו מסמין את המושג 'res sacrae' למקורות הספרות הרבנית אלא רואה את המושג כהסבר לדברי הסכסנשפיגל.

⁵ וראה: שטובה, שם (הערה 3).

⁶ ראה: קיש שם (הערה 4), עמ' 452.

⁷ דברי בוך מזכירים את הנאמר בתשובות רגמ"ה, סו"ס. כ"א. 'משמשי ע"ז אינן אסורין, עד שיעברו'. ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות⁴, א, ירושלים תש"ס, עמ' 177.

⁸ ראה: ב"צ דינור, ישראל בגולה, כ"א, ירושלים תשכ"ה, עמ' 64; י" בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל־אביב תשי"ט, עמ' 94, על האשמת שווא שהאשימו את החצרן יהודה דיל־קבלריה מסרגוסה ואת חתנו על מעשה ביוון בצלב. פרופ' ד' רומנו מברצלונה הוואל בטובו ושלח אלי את התעודה המקורית אשר הייתה לפני פרופ' בער ז"ל וממנה משתמע, שהאשמה הייתה, כי ביזו צלב מנחושת, ותמונת הצלב שהייתה בתוך ספר. המלך יעקב זיכה את היהודי מכל אשמה, אבל מסתבר ש'חפצי קודש' אלה אמנם נמצאו בבית החצרן. ויש לשער שהיו ממושכנים אצלו בידי בעל־חוב נוצרי. למרות האיסור על יהודים להחזיק חפצי קודש נוצרים. וראה גם: י' שצמילר, 'מגילוייה של האנטישמיות בימי הביניים: האשמת יהודים בחילול הצלב', מחקרים בתולדות עמ־ישראל וארץ־ישראל, ה, חיפה תש"ס, עמ' 159–166.

(ב) להערתו של י' תא"שמע, 'הארה להערה', תרביץ מט (תש"ם), עמ' 218–219.

אין בכוונתי להיכנס לפולמוס שבין פרופ' י' כץ וד"ר י' תא"שמע, אלא רק להעיר על הוכחה שהביא תא"שמע כדי לבסס את ההנחה, שבפרובאנס של המאה ה"ב נמצאו סוחרים מוסלמים שבאו לסחור עם יהודים. כסיוע להנחה זו הוא מביא משפט אחד מספר מסעות בנימין מטודילה (מהדורת אדלר, עמ' ג): 'ומשם שני ימים להר געש הנקרא מונטשפלייר, והוא מקום לסחורה... ובאים אליו מכל מקום לסחורה, אדום (בשלשה כ"י וישמעאל)...'. תא"שמע העתיק את המלים 'בשלשה כ"י וישמעאל' מתוך הערה 34 שבמהדורת אדלר (שם) אל תוך הפנים, מבלי שהסביר את דיוק תקונו. מהדורתו של אדלר מיוסדת על כתב־יד הנמצא במוזיאון הבריטי, שלפי המקובל הוא הקדום ביותר. בכתב־יד זה אין מוצאים את השם 'ישמעאל' אלא רק 'אדום'. שלושת כתב־ידי שבהם נמצא השם 'ישמעאל' הם מאוחרים, וכנראה יצאו ממקור משותף.¹⁰ זאת ועוד: במהדורות השונות של מסעות בנימין נמצאו שינויי מלים ושמות, ומתעורר החשש שהשם 'ישמעאל' נוסף לטכסט באחת הנוסחאות, ומשם הועבר להעתקים מאוחרים יותר.

כאן יש גם להעיר שבדברי המקבץ האלמוני, המקדימים את ספר המסעות, כתובים על בנימין בין השאר דברים אלה: 'ובכל מקום שנכנס בו [בנימין] כתב כל הדברים שראה ושמע מפי אנשי אמת, אשר לא נשמעו בארץ ספרד וכו'...'. ברור שעל סמך רשומות אלה מוזרה היא קביעתו של תא"שמע: 'ואלה דברי בנימין מטודילה'. וכי מגיין לו שהמשפט שעליו הוא בונה את אחד מיסודותיו אמנם יצא מתחת ידו של בנימין? ועוד הוסיף תא"שמע גם סימן שאלה לאחר המלים 'אל־ערוה', אף שבוודאי ידוע לו שהכוונה ל־Algarves, מחוז בדרום פורטוגאל. בהוסיפו סימן שאלה רצה תא"שמע, כנראה, להטיל ספק בזהו המקום שממנו באו בכיכול ישמעאלים לפרובאנס; מאידך גיסא קיימת אפשרות כזו, כי במחצית המאה ה"ב עמד מחוז אל־ערוה תחת שלטון המורים, וייתכן שנוצרים (אדומים) ומורים הגיעו משם לפרובאנס, אף שהמרחק ביניהם רב. נוסף לכך יש עוד רמז שלא את כל הכתוב בספר המסעות ראה בנימין כמו עיניו. אדרבה, מתוך סגנון הדברים משתמע, שהמחבר מדבר בגוף ראשון רק לעיתים רחוקות, ולרוב הוא משתמש בלשון סתם. גם התיאור על פרובאנס נכתב בלשון סתמית ואפשר שלפנינו תיאורים ומאורעות שסופרו לו או שקרא עליהם בספרים שונים. בהקשר לכך יש להזכיר דברי ההקדמה אשר כתב Constantinus L'Empereur בראש תרגומו הלאטיני לספר מסעות בנימין, שראה אור בליידן בשנת 1633. אמנם לא כל דברי הבקורת שלו מתקבלים על הדעת (כמו ההשערה, שבנימין לא עזב מימיו את ספרד, אלא רק אסף שמועות וסיפורים ממקורות שונים וגם בדה מלבו שביקר בארצות רבות). אבל יש בבקורת גם דברי טעם, כגון תיאור פרטים גיאוגרפיים והיסטוריים שאינם הולמים את המציאות.¹¹

לסיום ארשה לעצמי לשער, כי הסופר שהוסיף ל'אדום' את 'ישמעאל' עשה זאת בשפעת צירוף שני השמות הללו, צמד־לשון המצוי בספרות ימי־הביניים הקדומים. המעתיק עשה זאת ליופי המליצה, מבלי שעמד על הקשיים ההיסטוריים שצירוף־לשון זה עתיד לגרום בבוא הימים.¹²

¹⁰ וראה דברי אדלר במהדורתו, עמ' XIV.

¹¹ וראה: א' בראואר, יהודי כורדיסטאן, ירושלים תש"א, עמ' 18, 41.

¹² וראה: ד' ספטימוס, 'תחת אדום ולא תחת ישמעאל' — גלגולו של מאמר, ציון מז (תש"ם), עמ' 103–111.